

Š k o d a ž e t ě c h š a j n ů n e n í

Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) uvádí u hesla "šajn I" - jejž charakterizuje jako jméno zastaralé obecné - tyto významy: 1. (část. mn.) "papírové peníze vydané r.1811 při rakouském státním bankrotu (tzv. vídeňské měny)"; 2. (jen mn. expr.) "peníze 2" (= "státem uznaný prostředek směny mající funkci platidla, udavatele a uchovatele hodnoty"). K významu 2 je jako doklad uvedeno z B. Němcové: "Je škoda, když těch šajnu není." Chceme si povšimnout jak tohoto dokladu a jeho širších souvislostí, tak charakteristiky slova "šajny" jako výrazu expresivního.

Doklad z Němcové je z jejího dopisu A. B. Čelakovské z 16.2. 1849:

"Nekladu na bohatství pražádnou váhu, ale když se mi trefí pády, - což často bývá, - že mi jen peníze chybí k vyvedení potřebných a milých záměrů, tu teprv přejí si být bohatou a nahlížím, že je škoda, přeškoda, když těch šajnu není" (Listy 1, 1951, str. 111).

S obdobným užitím slova "šajny" se setkáváme v dopise B. Němcové z 13.7. 1856, když pisatelka vysvětluje adresátce listu E. Lamblové, proč dosud neodjela z Prahy:

"Jaká příčina ptáte se? - Ty šajny -! Znáte písničku "ach škoda, přeškoda, že těch šajnu není!" - tu já zpívám každý den, a cosi podobného příčinou, že jsem se posud nemohla vypravit na venek" (Listy 2, 1952, str. 206).

Němcová tu připomíná českou lidovou píseň, kterou s názvem Zištná láska (dále Z 2) otiskují Erbenovy Prostonárodní české písně a říkadla (1864) v oddílu Písně věku mládeneckého a panenského (č.474) jako skladbu z Hradecka:

Přeškoda, má milá,
že těch šajnu není:
přes tebe, má milá,
přes tebe tu není!

"Na šajny ty se ptáš,
budu-li je mít:
a mne se nezeptáš,
budu-li tě chtít!"

Ty sobě snad myslíš,
že jsi ty jurista:
já bych tě nechtěla,
kdybys měl čtyry sta.

Čtyry sta dukátů -
já dvacet trojníků:
přec bych tě nechtěla,
fortelný chasníku!"

Němcová tedy již v dopise A. B. Čelakovské zjevně cituje začátek této písně, a SSJČ to přehlédlo: uváděje pro význam 2 slova "šajny" doklad z textu B. Němcové, uvádí vlastně doklad z textu lidové písně. Nadto zastřel SSJČ odkaz Němcové na lidovou píseň, když v svém dokladu vypustil "přeškoda", a zrušil tak příznačný slovní obrat lidové slovesnosti.

Řekli bychom, že Němcová nikoli cituje, nýbrž parafrázuje text lidové písně, - řekli bychom to, kdyby nebylo známo, že texty lidových písní jsou variabilní a že tedy i znění Z 2 (s nímž jsme výrok Němcové srovnávali) je jednou z více předpokládátných variant, a kdybychom neměli několik dokladů o textové proměnlivosti naší písně i dvou jejích veršů, které nás z ní zatím nejvíce zajímají.

Pokud je mi známo, byla tato píseň třikrát tiskem zaznamenána před tím, než se objevila v Erbenových Prostonárodních písních: poprvé v Čelakovského Slovenských národních písních 3 (1827, Kniha první, Zpěv český, str. 41) s názvem Výplatek (dále V), podruhé v Čechoslavu 1831 (sv.7, str.6)

s názvem Přepočtení (dále P) a potřetí v Erbenových Písniích národních v Čechách (1842, str. 156) s názvem Zkrátka odbytý (dále Z 1). Tyto tři otisky, které neudávají místo zápisu písně (a Čechoslav ani jméno vydavatele či zapisovatele), představují tři varianty jedné verze, které se navzájem liší hned délkou textu (vesměs čtyřveršové strofy, V dvě, P čtyři, Z 1 tři). Invariantní je, že místo "šajnů" jsou tu "peníze" a že dvojverší s povzdechem nad nedostatkem peněz uzavírá první strofu, zatímco ve verzi "šajnové" stojí na začátku. Pro vzájemné srovnání tří starších variant "penězových" vyjdeme od Erbenova textu Z 1:

1. Hezké bysi byla,
2. přes tebe tu není:
3. jen škoda, přeškoda,
4. že těch peněz není!

5. "Na peníze se ptáš,
6. budu-li je mítí:
7. a mne se nezeptáš,
8. budu-li tě chtítí.

9. Já bych tě nechtěla,
10. kdybys měl tisíce,
11. já o tě nestojím
12. chudobná dívčice."

Verše:

- 1-2 shodně Z 1, V, P;
- 3 jen škoda, přeškoda Z 1 / jen škoda nastokrát V /
to ti nejhůř dělá P;
- 4 shodně Z 1, V, P;
- 5-6 shodně Z 1, V, P;
- 7 a mne se nezeptáš Z 1 / napřed se mne zeptej V, P;
- 8 shodně Z 1, V, P;
- 9-12 shodně Z 1, P / nemá V (osmiveršová píseň);
- 13-16 jenom P: Já bych tě nechtěla, Kdybys měl dva dvory,
Třebas byla chudá, Já o tě nestojím.

Při tomto srovnání se Erbenova varianta jeví jako ideální, možná idealizovaný souhrn dvou předchozích: první strofa je bližší V, ale v souladu s P je píseň pointována dívčíným

odmítnutím nápadníka, vyjádřeným však jen jednou strofou (třetí z P). Dva verše se přitom liší od V i P. Textový posun ve v. 3 - "jen škoda, přeškoda" m. "jen škoda nastokrát" z V - není nutno připisovat Erbenovi. "Škoda, přeškoda" je doloženo v obou dopisech Němcové (ovšem v "šajnové" verzi) a uvozujíc povzdech nad nedostatkem peněz vytváří frázi, která se objevuje i v jiných písních; např. v slovenské písni (Kočík z lipového dřeva, in J. Kollár: Národné zpievanky 1, 1834, ed. E. Pauliny, 1953, str. 72) se zpívá: "Ach škoda, preškoda, že peňazí není, Sľubiu mi muoj milý kočiak maľovaný; Kočík maľovaný z lipového dreva, Vozila by sa v ňom, kde mi bude treba." Je sporné, zda máme v.7 "a mne se nezeptáš" (m. "napřed se mne zeptej" ve V, P) považovat za úpravu v duchu vydavatelova cítění jazykového a rytmického. Když totiž Erben znovu otiskuje Z 1 v své sbírce z r.1864 (jako variant před Z 2), objevuje se tu "napřed se mne zeptej". Mimoto má tento variant ve v. 1 "bys ty" m. "bysi" a poslední strofu v zcela novém znění: "Jestliže ty hledáš Bohaté dívčice: Já o tě nestojím, Třebas měl tisíce!" Pochází tato pozdní Erbenova podoba z nových zápisů, nebo z trvalého úsilí o ideální text, nebo z obojího?

V písňové sbírce z r.1842 připomíná Erben u Z 1 jen zápis Čelakovského (V), v sbírce z r.1864 přidává ještě určení původu písně: Z Klatovska. Tím se nepřímě odkazuje i na otisk v Čechoslavu (P): píseň Přepočtení tu ze svých zápisů nejspíše uveřejnil jeden z redaktorů Čechoslava, J.Franta Šumavský, rodák z Klatovska. Ten zdá se neupravoval text a zapsal pí-

seň, jak se skutečně zpívala. Svědčí pro to především, že ponechal po 3. strofě oslabení pointy strofou čtvrtou, - jev sice v lidové písni častý, avšak r. 1831 nutně se jeví - cí na pozadí tehdejších estetických norem umělé poezie jako "umělecká nedokonalost".

Verzi s "penězi" můžeme právem považovat za starší než "šajnovou". Nemůžeme však jednoznačně zobecnit výpověď našich textů, že teprve s tím, jak jsou slovně "peníze" nahrazeny "šajny", dostává se povzdech nad nemajetností na začátek písně. Z logického hlediska patří tento povzdech na místo druhé: je výrokem omezujícím platnost výroku, že "hezka bysi byla, přes tebe tu není". Jestliže je omezení vyjádřeno dříve, než je vyslovena skutečnost, jejíž platnost omezuje (což je typově běžné ve významové výstavbě lidové písně), povzdech se jednak nadále vztahuje k textu, jenž po něm následuje, jednak se i osamostatňuje. Vyvazuje se z kontextu písně, nabývá platnosti uzavřeného smysluplného výroku: dostává se na úroveň lidového úsloví. Tím ovšem získává také schopnost pojmenovat jednu obecnou situaci lidské existence.

Protože jde nejen o pregnantní pojmenování, ale i o pojmenování velice běžné situace, stává se úvod naší písně zřejmě výrokem často užívaným, - ať již k písni (této nebo jiné s týmiž slovy) odkazuje, nebo ať je souvislost s písní zamlčena. Ve dvou uvedených dopisech Němcové máme jeden i druhý případ. V Tylově arabesce z pražské české merendy (Dvacátého unora, Květy 5.3. 1844) je souvislost s písní jednoznačná. Nadto když tu čteme, že mladý trubadúr "otočiv se k veselé a květoucí zahrádce, začal cukrkandovým hlasem zpívat: ,Ach, škoda, An-

dulko, že těch šajnů není!'", máme dojem, že se tu naše píseň připomíná ve znění nějakého kramářského tisku. V Rubešově novele Pan amanuensis na venku (1842, vyšlo koncem 1841) odjede hrdina zamýšlené novely do Prahy, když nedostal svou vyvolenou, tam "chodí do Vršovic na pivo a do Podola na raky, myslí na svou Amálii, kouká se slečinkám pod klobouky, študuje stoletý kalendář a stejská si, ,že těch šajnů není'" (F.J.Rubeš: Humoresky, 1960, str.45). Zde je nejen nevysloven vztah k písni, ale není explicitě vyjádřeno ani přísloví - tehdy rovněž velmi frekventované - "V Praze je blaze - kdo má peníze", na jehož pozadí napývá teprve celá pasáž svého plného smyslu.

Přibližně v stejné době jako Rubešova novela (a jako Erbenova písňová sbírka s vročením 1842) vyšla i Tylova stať Příтели v Nymburce (Květy 14. a 21. 10. 1841). Autorova úvaha o potřebnosti umělecky řízeného českého divadla končí často citovanými slovy: "Divadlo je život, a jde zase do života - ale arci, jak jsem řekl: divadlo, jak bych já ho mítí chtěl!", za nimiž je dovětek: "Podívejte se - jak jsem si opět na svého koníka usedl! Škoda jen, že musím z něho sléztí s hlubokým vzdechnutím: ,Škoda že těch šajnů není!' Nevíte, kde nějaký poklad leží? Nejsem vybíravý a vezmu zavděk se vším, ..." Tyl užívá v své publicistice citátu vždy jako prostředku, jenž zvýrazňuje smysl jeho slov, jenž mu umožňuje těsnější kontakt s čtenářem atd., vždy tedy užívá jako citátu výroku významově ustáleného a obecně známého. Smíme proto tvrdit, že na počátku 40. let - zhruba v téže době, kdy Erben otiskuje jen

"peněžovou" verzi naší písně - byla již verze "šajnová" in floribus.

Tato diskrepance je snadno vysvětlitelná, přesto nám navozuje otázku, jaké bylo společenské pozadí toho, že se význam slova "šajny" rozšířil na obecné "peníze" tak, že se "šajny" prosadily i v naší písni, popřípadě zda tento proces převážně souvisel s mentalitou určitého sociálního prostředí. Ptáme se tak i proto, že jediný úplný text "šajnové" verze, který známe (Z 2, u Erbena 1864) se liší svým stylem ode všech variant verze "peněžové", zvláště v druhé polovině (strofa 3, 4). Nejvíce nápadný je tu "jurista"; ať již znamená právníka, advokáta, znalce nebo studujícího práv, ať třeba do textu vešel hlavně pro možnost výrazného rýmu, - není to běžná součást lexikálního fondu vesnického člověka, a pojem, k němuž odkazuje, patří spíše do představového světa tehdejšího českého města či městečka. Jak se dovídáme ze závěrů A. Robka, které vyplývají z jeho rozboru zápisů venkovských lidových kronikářů, postihl také finanční patent z r. 1811, s nímž souviselo zavedení papírových šajnů (viz význam 1 v SSJČ), daleko citelněji město než vesnici:

Finanční patent "postihl především ty výrobce zboží, popřípadě ty obchodní makléře ..., kteří měli v hotovosti peníze, kdežto ten, kdo měl k dispozici zboží, a zejména zboží - potraviny, v podstatě nebyl postižen, naopak dostával za zboží značně zvýšenou a zvýhodněnou minci. ... Proto také rolníci ve svých kronikách sice změnu oznamují, ale vskutku ne s nějakým proklínáním, kdežto město postihovala vskutku silně. Proto také řemeslníci, obchodníci, pokud měli hotové peníze, vskutku byli silně poškozeni, a ani nadcházející léta jim neumožnila, právě vzhledem k nevýhodným relacím k obilí a potravinám, své škody nějak nahradit" (A. Robek: Lidové zdroje národního obrození, 1974, str. 120).

Slovo "šajn", "šajny" (ve významu 1) ozývalo se tedy asi častěji v městě než na vesnici, a především v městském prostředí nutně konotovalo představy "hospodářský úpadek", "nedostatek finančních prostředků", "ztráta majetnosti", "nemajetnost" apod. Tato konotace nejspíše lpěla na výrazu "šajny", i když se jeho význam obecně rozšířil na "peníze" vůbec. V městském prostředí - domníváme se - nejsnadněji pak pronikly "šajny" na místo "peněz" v písňovém textu, který vyjadřuje politování nad nedostatkem finančních prostředků, a toto prostředí také v první řadě napomohlo jakožto vnětiová skutečnost tomu, aby se verše lítosti, "že těch šajnu není", uplatňovaly v samostatné funkci úsloví. Stylová proměna lidové písně "vesnické" na "městskou" byla možná paralelním procesem, možná důsledkem frekventovanosti "šajnového" úsloví v městě.

Zbývá ještě charakteristika SSJČ, že "šajny" ve významu 2 jsou výraz expresivní; protože jsou tu označeny také za slovo zastaralé, může se - podle výkladu v předmluvě SSJČ - tato charakteristika týkat jen doby, kdy "šajny" patřily do živé slovní zásoby. Doklad z B. Němcové je z této doby, ale pro dokumentaci uvedené charakteristiky není vhodný. V původním kontextu, v dopise A. B. Rajské z 16.2. 1849, je nositelem expresivnosti na prvním místě textová forma, citace obecně známého výroku; ostatně také v druhém dopisu Němcové (ve větě "Ty šajny -!") má dominantní roli pro vyjádření citového vztahu mluvčího textová forma, tentokrát syntaktická konstrukce. A samotné slovo "šajny"? Uskutečňuje se v naší písni při pře-

chodu od verze "penězové" k "šajnové" také výměna neutrálního výrazu pro pojem "peníze" za výraz expresivní? Se "šajny" (stejně jako s "penězi") se tu ovšem setkáváme jen v souvislosti s pojmenováním hodnoty nedostatkové. Pro pojmenování jak nedostatkové, tak i dostatkové hodnoty se "šajnů" užívá v písni Marnotratník, otištěné v Erbenově sbírce z r. 1864 mezi pijáckými jako č. 42:

Jaký mám trápení;
kalhoty plátěny,
kapsa rozedraná -
šajnů není!
kdyby šajnů bylo,
to by mě těšilo,
to by bylo k mému
vyražení.

Když jsem dost šajnů měl,
chodil jsem, kde jsem chtěl,
chodil jsem na víno
do hospody:
teď když už nic nemám,
smutně si vzpomínám,
teda se napiju
doma vody.

I když přihlížíme k žánru písně, nepociťujeme zde "šajny" jako slovo expresivní, tj. nedomníváme se, že by se s nahrazením "šajnů" "penězi" v této písni posunula pro dobového čtenáře i představa o citovém či volním postoji výpovědního subjektu k skutečnosti, o níž se vypovídá. Ani v Rubešově Panu amanuensisovi nechápeme "šajny" jaký výraz expresivní, když několik řádků za textem, který jsme tu uvedli - čteme, že odmítnutý nápadník "konečně si pomůže přece k šajnům" a může mít, po čem předtím toužil.

Předchozí výklad o konotaci "šajnů" vede nakonec k domněnce, že se užívání slova "šajny" (= peníze vůbec) ponejví-

ce ustálilo ve výrocích o hodnotě nedostatkové; tam je kontextově expresivnost nasnadě, a navíc je v slově samém podepřena jeho cizorodou hláskovou skladbou. Lexikální archív Ústavu pro jazyk český by pravděpodobně mohl posloužit k posouzení této domněnky. Naše nahodilá excerpta se mohla odvážit jen toho, že ji vyslovila a že k jednoznačnosti charakteristiky "expresivní výraz" u slova "šajny" v SSJČ připsala prozatím otazník.

M o j m í r O t r u b a

Manuskr.: "Slavné dárce [1], bibliotékaře tak ochotné
příteli a milé - od jednoho z hlavních obdávatelů 1878
úlohy. 1878". Kdo byl dárce, kterému také asi zasílal
svět a správu slavné Nápratkovy čtenářky, roztvářené v pře-
vlekném prostředí a slavné v zaplavené zaplavených knížek?
Byla již platná pomocníkem svého dobrodruha, české německy,
francouzsky, anglicky a ruský ... Dárce se prokázal a list
dále (f. 2r). Podpsal se "J. Burdík, 24. 12. 1878" a při-
pojil čtyřverší:

"I slunce má své skvrny - hřebej těch i

Jen jeho žesk a vroucnost velebíme:

Tak pro jich krásu velikany ctíme,

v níž odívají i svůj hříb a vzdech."

Manuskr. byl tedy dárce od jednoho z nejbližších
Náprtkových přátel, od Dr. Josefa Burdika (nar. 1837), pro-
fesoru filosofie pražské univerzity, který dříve působil
v domě "u Malanků".